

Egy különleges műfaj különleges képviselője:
a Veszprémi pontifikále

Az Országos Széchényi Könyvtár 317-es jelzetű liturgikus kézírata, a Veszprémi pontifikále¹ a XIV. században készült, és a középkori magyarországi liturgia legfontosabb emlékei közé tartozik. Először ismerkedjünk meg vele kívülről!

Bár illusztrációk nincsenek benne, nagyon szép, impozáns kötet, vastag bőrkötéssel, cirkalmas iniciálékkal. Mérete egy mai misekönyvéhez hasonló. Ahogy belelapozunk, látjuk, hogy – a liturgikus könyvekben teljesen általános rend szerint – az elhangzó szövegeket feketével, a rubrikákat – azaz a címeket és, hogy így mondjam, a „rendezői utasításokat” – vörös színnel közli. Következésképpen felváltva használ vörös és kék iniciálékat, ez egyfelől esztétikus, másfelől segíti a tájékozódást.

Elődeim közül, akik a kódexszel foglalkoztak, mindenképpen meg kell említenem Szigeti Kiliánt, aki a veszprémi eredetet határozta meg,² valamint Szendrei Jankát, aki fölfigyelt jelentőségére, majd főként a benne található számos kottázott gregorián tétel miatt foglalkozott vele,³ és nekem személyesen kutatási témául ajánlotta. A zenei vonatkozások ismertetésétől most eltekintek, de egy pillantást mégér a kódex szépen olvasható, jellegzetes kottairása is.

---

¹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317. *Pontificale Vespremiense sæculi XIV.*

² SZIGETI Kilián (1972), „Mesko veszprémi püspök Pontifikáléja”, *Magyar Könyvszemle* LXXXVIII (1972) 5–14. Epa.oszk.hu/00000/00021/00284/pdf/MKSZ_EPA00021_1972_88_01-02_005-014.pdf.

³ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA ZTI. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1.) 62. (C 29);

– *Középkori hangjegyvírások Magyarországon. A magyar notáció története. Német neumairások Magyarországon*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1983. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4.)

– „A Veszprémi Pontificale mint zenetörténeti forrás”, in V. FODOR Zsuzsa: *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században*. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém 1996. 29–41. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6.)

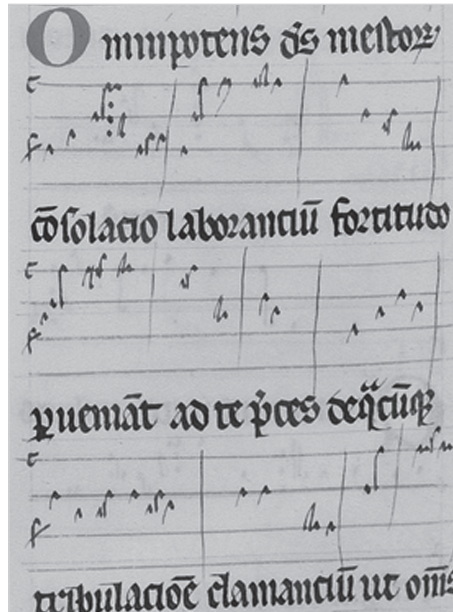
– *A „mos patrie” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005.

Mielőtt tartalmilag is jobban megismerkedünk a Veszprémi pontifikálével, érdemes valamelyest áttekintenünk műfaji környezetét.

A nyugati keresztény istentisztelet két fő megnyilvánulási módja a mise és a zsolozsma. Ezeknek a szerkezete meglehetősen szilárd, a megfelelő műfajú tételek a megfelelő sorrendben követik egymást az egyházi évkör szerint, a változatokat leginkább csupán az eltérő tételválogatás jelenti. A mise- és zsolozsmáskönyvek általában cím alapján is jól azonosíthatók. A liturgiakutatók, liturgiátörténészek, gregorianisták leginkább ezzel az anyaggal foglalkoznak, ami rajta kívül esik, azt jóval nehezebb meghatározni. Ezek az „egyéb” szertartások a századok folyamán változatos összeállításokban, változatos megjelölésű könyvekben (pontificale, rituale, benedictionale, agenda, manuale, obsequiale) kaptak helyet. E könyvek megnevezésének nincs nagy jelentősége a korai időszakban, a legelterjedtebb (utólagosan adott!) megnevezés a pontifikále, de ez nem jelent a könyvre nézve előrevetíthető tartalmat, sem szerkezetet.

Kissé egyszerűsítve tehát: a pontifikáléba minden belefér, ami a misén és a zsolozsmán kívül esik. De mi ez a minden? Hatalmas anyag: a monostorban elmondott asztali áldástól a császárkoronázásig, a gyertyaszenteléstől a temetésig, a Márk-napi búzaszenteléstől az apátszentelésig, a sörszenteléstől az érvágás előtt mondott imádságig. Egy-egy pontifikále ezekből az alkalmi szertartásokból befogadható mennyiségű sorozatot közöl, ám a kutatónak ahhoz, hogy el tudja helyezni ezeket a forrásokot és tartalmakat a nyugati liturgia összefüggérendszerében, ismernie kell az egész repertoárt.

Az ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoportja (jelenleg már több mint ezerkötetes) digitális forrásgyűjteményében⁴ több mint 400 kötet tartozik az „egyéb”, azaz misén és zsolozsmán kívüli kategóriába. Az elmúlt években nekem személyesen fő feladatomból volt ezen források tartalmának föltérképezése. E források elkülöníthető tartalmi egységeit ordónak nevezzük.

Processziós antifóna részlete
a templomszentelési szertartásból (56v)

⁴ usuarium.elte.hu (Letöltés: 2020. augusztus 5.)

Szeretnék most betekintést nyújtani az előforduló ordótípusokba – egy utólagos rendszerezés szerint:

(1) Az első csoportba sorolhatjuk az egyházi év rendkívüli szertartásait, mint pl. a vezeklők elbocsátása hamvazószerdán, az ágszentelés virágvasárnap vagy a húsvéti szent háromnap rítusai;

(2) A másodikat a szentségek kiszolgáltatása és a hozzájuk kapcsolódó ordók alkotják, pl. keresztelés, esketés, nászház megáldása, az új asszony bevezetése a templomba, a papi rend fokozatainak föladása, püspökszentelés;

(3) A harmadik csoportba tartozik a személyek nem szentségi megáldása, szentelése, avatása, amilyen az apátszentelés, a királykoronázás, a szerzetesi fogadalomtétel vagy a szüzek és az özvegyek megáldása;

(4) A negyedik kategóriába sorolhatjuk a tárgyak megáldását, az engesztelő és bajelhárító rítusokat, mint például a templomszentelés, a zászló megáldása, a rossz idő és a járványok elleni szertartások vagy az ördögűzés;

(5) Az ötödik csoportot az egyházkormányzati rítusok alkotják, mint a zsinattartás vagy a papok „lefokozása”;

(6) Az utolsó a miséhez kapcsolódó, de a misekönyvektől függetlenül is hagyományozott ordók csoportja Ebbe tartoznak például a beöltözési imádások vagy a benedikcionále. Ez utóbbi egy olyan áldásgyűjtemény, amely a misében használatos püspöki hármásáldásokat tartalmazza az egész egyházi évre, így sokszor egy forrás legterjedelmesebb fejezetét alkotja, ami aztán a címadásban is megjelenhet. Ilyen pl. a XI. századi Esztergomi benedikcionále, amely templomszentelést és bérnialást is tartalmaz, tehát nyugodtan nevezhetnénk pontifikálénak is.⁵

Ezek után ismerkedjünk meg a VP-vel belülről is!

Eredeti címe nincs, elnevezése utólagos. De – amint láttuk – amúgy sem kell mindig hinni a címnek, a műfaji megjelölésnek. Hátralátunk benne tartalomjegyzéket.

Elsőként szerepel a nagyszombati keresztelés a hozzá kapcsolódó előkészítő rítusokkal (skrutíniumok), illetve a keresztelést követő bérnialás. A következő szakasz a papi rendek föladása, ezt követi a püspökszentelés. A legterjedelmesebb fejezet a templomszentelés és a hozzá kapcsolódó szertartások. Utána olvashatjuk az apát és apátnő beiktatását, az apácászentelést, majd a zsinattartás ordóját. Ezek után következik a koronázás szer-

---

⁵ Zágráb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 89. *Benedictionale Strigoniense sæculi XI.* = BenStrig XI = JÓZSA Attila, FÖLDVÁRY Miklós István (2013), *Benedictionale Strigoniense 1075–1092 (Zagrabia, Knjižnica Metropolitana MR 89)*. Budapest, Argumentum Kiadó. (MRH 4.)

tartása, ami a Magyarországon fennmaradt koronázási ordók közül a legkorábbi. Ezt követik a halotti rítusok, a miseelőkészület és a benedikcionále. A 133. lapon egy később hozzáírt függelék következik, benne oltárszentelés és a temető megáldása. A két rész között szabadon maradt felületekre utólag beírva találjuk a kardszentelést és egy, a benedikcionáléhoz kapcsolódó hármasáldást templomszentelés ünnepére.

Látható, hogy közel sem teljes a „válogatás”: a fentebb fölvezolt hat kategóriából kettő gyakorlatilag teljesen hiányzik a VP-ből. Legföltűnőbb az egyházi évhez kapcsolódó rendkívüli szertartások hiánya, ezekből egyedül a nagyszombati keresztelés szerepel. A kardszentelésen és a templomi felszerelések megáldásán kívül nem találunk a kötetben tárgyszenteléseket és bajelhárító rítusokat sem. Ennek okát a pontifikálék történetének rövid áttekintése után fogjuk megérteni.

Legkorábbi forrásainkat, amelyekre vissza tudjuk vezetni a pontifikálét, a szakirodalom „primitív” (azaz kezdetleges) pontifikáléknak nevezi. Ezek az ezredforduló előtt vagy annak környékén keletkezett rövid, néhány ordót tartalmazó kötetek.⁶

A X. század közepén született meg az első igazán meghatározó, később széles körben használatos pontifikále, a Német-Római Pontifikále (PRG), amely a misén és zsolozsmán kívüli szertartások óriási enciklopédikus gyűjteménye. Őstípusa nem maradt fenn (talán nem is létezett), de a X–XI. századtól kezdve számos példánya ismert, a XX. század második felében pedig készült belőle egy összefoglaló kiadás, Cyrille Vogel és Reinhard Elze szerkesztésében.⁷

Ez után a legteljesebb forma után a pontifikálék történetében egy, az előzőekkel ellentétes folyamat indul el: rövidül a terjedelem, igyekeznek kihagyni, amit lehet, hogy egy-egy kötet kezelhető, áttekinthető anyagot közöljön. A XI. század után kezdik a püspököket áthelyezni egyik városból a másikba, ezért a pontifikále, amely addig elsősorban helyhez kötődött, egyre inkább a püspök személyéhez kezd kapcsolódni. Ennek következménye, hogy az inkább „hely-specifikus” ordók kimaradoznak belőle. Tipikusan ilyenek az egyházi év rendkívüli ordói, valamint a gyakoribb, áldozópap által is elvégezhető szertartások. Az előbbieket fokozatosan a misekönyvekben kapnak helyet, az utóbbiak pedig a rituáléban, amely épp ennek a folyamatnak köszönhetően jelenik meg, és válik a liturgikus könyvek egyik fő

⁶ Niels Krogh RASMUSSEN, Marcel HAVERALS (1998), *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Leuven, Peeters. (Spicilegium Sacrum Lovaniense, 49.)

⁷ Cyrille VOGEL, Reinhard ELZE (1963-1972), *Le pontifical romano-germanique du Xe siècle I-III*. Vatikánváros. (Studi e Testi, 226., 227., 269.)

típusává. A helyi szokásoktól való elszakadással a pontifikálékra jellemző lesz a nemzetköziesedés: egy-egy jól sikerültebb példány népszerűvé válik, szélesebb körben elterjed.

Ilyenek a XII., majd a XIII. században összeállított római pontifikálék,⁸ amelyek a PRG egyenes folytatásai, de elhagyják a Róma számára szükségtelen, archaikus és nem eléggé gyakorlatias részeket, mint például a koronázás vagy a monasztikus rítusok.

A következő fontos állomást Guillelmus Durandus pontifikáléja jelenti a XIII. század végéről.⁹ Ő kihagyja az áldozópap által is végezhető rítusokat, és három kötetbe rendezi az anyagot: (1) személyek, (2) dolgok megszentelése, ill. (3) az ezeken kívüli szertartások. Ez a pontifikále igen nagy népszerűsége tett szert, és széles körben elterjedt Európában. Több, most nem említendő kiadás után, szinte egy az egyben ezt vette át a Trienti zsinat határozata nyomán kiadott új római pontifikále,¹⁰ de ebben már csak a kizárólag püspök által végezhető ordók kaptak helyet. Mivel ez az 1595-ös PR kötelező érvényű volt az egész római egyházban, a pontifikálék története itt lezárult. A kéziratosság témájához kapcsolódva itt egy fontos megállapítást tehetünk: Mire a pontifikále eljutott a nyomtatványkorba, nem fejlődött tovább, tehát ez a műfaj tipikusan a kéziratosság terméke.

A teljesség kedvéért fejezzük be a történetet: A II. Vatikáni zsinat után kiadott liturgikus könyvek között nincs pontifikále, hanem ismét külön kis kötetek jelennek meg, a bennük foglaltak viszont már nincsenek igazán szerves kapcsolatban a szertartások korábbi formájával.

A szakirodalom¹¹ a PRG-t követően kizárólag a római leszármazási vonalat követi, amely a végpont felől nézve érthető, a fennmaradt pontifikálékat vizsgálva azonban láthatóan nem kielégítő. Ha a VP-t szeretnénk elhelyezni a történeti vázlatban, máris elakadunk, mert bár a XIV. században készült, mégsem követi a Durandus-féle rendet. Akkor merre induljunk?

---

⁸ Michel ANDRIEU (1938), *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros. (Studi e Testi, 86.), Uő (1940a), *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros. (Studi e Testi, 87.)

⁹ Michel ANDRIEU (1940b), *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros. (Studi e Testi, 88.)

¹⁰ Marc DYKMANS (1985), *Le Pontifical Romain révisé au XV siècle*. Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana. (Studi e Testi, 311.)

¹¹ Például Cyrille VOGEL (1986), *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Átd. és ford. William STOREY, Niels RASMUSSEN, Portland–Oregon Pastoral Press., illetve Éric PALAZZO (1993), *Histoire des livres liturgiques. Le moyen âge. Des origines au XIIIe siècle*. Párizs, Beauchesne.

Amikor kutatásaim kezdetén összegyűjtöttem több tucat pontifikálét, azt reméltem, hogy a mise- vagy zsolozsmáskönyveknél megszokott, meglehetősen szilárd szerkezetet találok majd, s a kevés változó rész segít megtalálni a rokon forrásokat, a VP minél közelebbi előzményeit. Kiderült azonban, ahogy ezt a történeti összefoglalóban már elmondtam, hogy a PRG térhódítása és Durandus művének átvétele között a pontifikálékra a tudatos szerkesztésből következően nagyfokú egyéniesség volt jellemző: még abban is nagy az eltérés a forrásokban, hogy mely szertartások és milyen sorrendben szerepelnek bennük – tehát a római típusok mellett számos egyéb változat is létrejött. Az egyes ordók áttekintésekor pedig az is kiderült, hogy maguknak az ordóknak a szerkezete sem állandó, az elhangzó tételek, a leírt gesztusok előfordulása, száma, sorrendje is eltérő lehet a forrásokban, ezért egészen részletes, tételenkénti vizsgálódásra van szükség.

A VP ordóival kapcsolatban eddig az alábbi eredmények születtek:

A koronázás egy az egyben, a gyermekek skrutíniuma (a keresztelést előkészítő rítus) és a papi rendek föladása nagyjából megegyezik a PRG-vel. A püspökszentelés, az apácasantelés és a zsinattartás a XII. századi rómaiival azonos. A bérálás a XII. és XIII. századi római ordónak is közeli rokona, a halotti rítusok csak a későbbiek. A nagyszombati szertartás 12 olvasmánya jellegzetes római jelenség (Magyarországon a XV. század végéig csak 4 olvasmányt olvastak). A benedikcionále egy igen korai, Karoling-kori szakramentárium (*Sacramentarium Hadrianum*¹²) függelékében található szakasszal azonos, amelyet Aniane-i Szent Benedek állított össze. Az apát és apátnő benedikálása a regensburgi pontifikáléval egyezik.¹³ Ez utóbbi jelenség valószínűleg valamiféle archaizmus: regensburgi–magyar kapcsolatról ugyanis csak Gizella-királyné korából tudunk.

Én legrészletesebben a templomszentelési ordóval foglalkoztam. Mielőtt az ezzel kapcsolatos eredményekre rátérnék, tekintsük át a Magyarországról fennmaradt többi pontifikálét is!

A magyar liturgiátörténet két legrégebbi szövegméleke az Esztergomi Benedikcionále (amelyet a műfaji besorolás kérdésének kapcsán már említettem) és a Hartvik-agenda¹⁴, amelyek a XI. századból valók. A Zágrábi

¹² Jean DESHUSSES (1971–1982), *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits* I–III. Fribourg, Éditions Universitaires. (Spicilegium Friburgense, 16., 24., 28.)

¹³ ARADI László (2019), *Az apátnő benedikálásának szertartása a középkori Magyarország monasztikus női szerzetesközösségeiben*” (PhD disszertáció, PPKE HTK, 2019)

¹⁴ Zágráb, *Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 165. Epitome pontificalis sæculi XI. exeuntis.* = FÖLDVÁRY Miklós István (2013), *Pontificale Chartvirgi, sæculi XI exeuntis de Hungaria (Strigoniense?) (Zagrabie, Knjižnica Metropolitana MR 165).* Budapest, Argumentum Kiadó. (MRH 3.)

pontifikále (ZP)¹⁵ a XIII. század elejéről származik. Időrendben itt következik a VP a XIV. századból, végül a Filipecz-kódex¹⁶ és ifj. Vitéz János pontifikáléja¹⁷ a XV. század végéről, amelyek a Durandus-féle pontifikále liturgikus rendjét követik, így a mi szempontunkból nem relevánsak, művészettörténeti szempontból azonban igen jelentősek.

A másik három forrás Földváry Miklós kutatásai alapján¹⁸ a fő magyarországi csapásirányba, az esztergomi hagyományba illeszkedik – a VP azonban eltér ettől. A templomszentelés nem szerepel a Hartvik-agendában, a zágrábi forrásban azonban a főszövegen kívül még egy utólagos, kivonatos változata is benne van. Az elemzés során kiderült, hogy az Esztergomi benedikcionáléban található, illetve a Zágrábi pontifikáléban két változatban is meglévő templomszentelési ordónak a mintája egyértelműen a PRG, ezek tulajdonképpen egyazon ordó három stádiumát képviselik. A VP hozzájuk képest igen nagy különbségeket mutat, amelyek döntő többsége a XII. és XIII. századi PR-okból eredeztethető. Figyelemre méltó, hogy a VP templomszentelési ordójában szerepel négy könyörgés, amelyekről sikerült kimutatni, hogy normann eredetűek. Ugyanezek megtalálhatók a ZP-ben is, tehát a magyar hagyományban fölfedezhetünk egy a XIII. században már kimutatható normann szálát.

A templomszentelési ordó vizsgálata alapján levonható tanulságokat áttekintve, kiegészítve a VP többi szertartásához kapcsolódó eredménnyel a következőképpen összegezhetjük a kódex liturgiátörténeti jelentőségét:

A XIV. század első felében a Durandus-pontifikále ugyan már készen volt, de nagyobb ismertségre csak az avignoni fogság idején tett szert. Ezért a VP ismeretlen szerkesztői számára a kiindulási pontot a PRG magyarországi típusa jelenthette. Archaizáló törekvésnek tekinthetjük a VP-ben az apát- és apátnőszentelés Regensburgból való átvételét, a normann orációk jelenléte pedig a magyarországi liturgia XIII. századi állapotához való igazodás jele lehet. Mivel ebben a korban Közép-Európában még nem a Durandus, hanem a korábbi római változatok jelentették a „korszerű” pontifikálét,

---

¹⁵ Zágráb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 124. *Pontificale Zagrebiense saeculi XIII. ineuntis* = Ivan ŠAŠKO (szerk.) (2005), *Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124). Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*. Societas Historica Archi-episcopatus Zagrabienensis – Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije ›Tkalčić‹, Zágráb. (Monumenta liturgica ecclesiae Zagrabienensis – Bogoslužni spomenici Zagrebačke crkve, 1.)

¹⁶ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. 26. *Pontificale «Filipecz» 1477–1490*.

¹⁷ Róma (Vatikánváros), Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Ottobon. Lat. 501. *Pontificale Ioannis Vitéz János saeculi XV.* = VitézJ XV

¹⁸ A fentiekén kívül lásd FÖLDVÁRY Miklós István (2011), Egy hiányzó láncszem: az MR 124-es zágrábi pontifikále. *Magyar Egyházzene* XIX/4. (2011.) 383-416.

az említett romanizáló törekvések (a PR XII-ből és XIII-ból való átvételek) a nemzetközi „trendhez” való alkalmazkodás jelei. Elmondhatjuk tehát, hogy a VP egy korábban kialakult magyar hagyományon alapszik, de önálló alkotás, kísérlet egy „újhullámos, nemzetközi”, ugyanakkor egyéni színekkel is bíró pontifikáléra. Tartós eredménnyel sajnos nem járt a kísérlet, de ha a Durandus-féle változat nem söpör el minden korábbit Magyarországon is, a VP talán a következő időszakot is meghatározhatta volna.